
ԽԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ՝ ԸՍՏ ԿՈՎԿԱՍԻ
ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

ԷԴՈՒԱՐԴ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

1805 թ. Ռուսաստանին միացումից հետո Արցախ–Ղարաբաղում ծավալվող իրադարձությունները նոր բովանդակություն ստացան: Ուշագրավ է, որ թե՛ ռուսական արքունիքը և թե՛ ռուսական հպատակություն ընդունած Իբրահիմ խանն այս կարգավիճակը ժամանակավոր էին համարում: Եվ եթե ռուսական իշխանությունների համար պարզից էլ պարզ էր, որ Իբրահիմ խանը միայն ռազմական ուժի ճնշման պայմաններում ստիպված եղավ ընդունել ռուսական հպատակություն, ապա Ղարաբաղի խանի համար այդ պարտադրանքը բացառապես ժամանակ շահելու նպատակ ուներ: Ավելին՝ նա քաջ գիտակցում էր, որ ռուս-պարսկական գլխավոր բախումը դեռ առջևում է: Հետևաբար, ռուսական կառավարությունը, հաշվի առնելով ռուս-պարսկական հակամարտության հետագա խորացման հեռանկարը, շարունակում էր Ղարաբաղը համարել առաջնակարգ մարտավարական նշանակություն ունեցող տարածք: Չպետք է մոռանալ նաև այն հանգամանքը, որ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները դեռևս անհաղթահարելի էին մնացել ռուսական զենքի համար: Ուստի, կասկածից վեր էր, որ ռազմաքաղաքական հարմար իրավիճակում ցարական կառավարությունն անդրադառնալու էր Ղարաբաղի կարգավիճակի փոփոխությանը: Այդ տեսանկյունից խնդրի առնչությամբ աղբյուրագիտական կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում ռուսական նշանավոր “Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրեր”¹ ժողովածուն:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերն ուսումնասիրելիս ամենից առաջ աչքի է զարնում այն իրողությունը, որ ռուսական կառավարությունը բոլոր հիմքերն ուներ մահմեդական կառավարման այս ձևը Ղարաբաղում վերացնելու համար: Հնագրական հանձնաժողովի բազմաթիվ փաստաթղթեր վկայում են ռուսական արքունիքի հանդեպ Ղարաբաղի մահմեդական կառավարիչների և տեղի փոքրաթիվ թաթարական բնակչության կողմից նյութված դավերի մասին: Կոմս Բ. Գուրովիչին ուղղված գնդապետ Ա. Ասենի 1809 թ. մարտի 5-ի զեկուցագրից մեջբերումն ասվածի ապացույցն է. “Պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ... փոստային կայաններում նշա-

¹ “Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրեր” ժողովածուն [Акты Кавказской археографической комиссии (այսուհետև՝ АКАК)] հրատարակվել է Թիֆլիսում, 1866–1904 թթ. տասներկու հատորով (վեցերորդը բաղկացած է երկու մասից):

նակված հեծյալ երեք թաթարները փախել են... 5 օր շարունակ ռուս սպաներին թողնելով միայնակ: ... փետրվարի վերջերին Տերտերի (Թարթառ) կայանից թղթապանակներով հանդերձ դուրս եկած թաթարներին իբր անհայտ չարագործները թալանել են. իսկ են նրանցից ձիերին և երեք ծրար, սակայն հաջորդ օրն իսկ այդ թղթապանակները գտնվել են ճանապարհից...²:

Այդուհանդերձ, ռուսական տիրապետության հաստատմամբ Ղարաբաղում իրավիճակը փոխվում է: Յարական արքունիքը կտրուկ քայլերի է դիմում՝ հասկացնելով, որ այլևս չի հանդուրժելու մահմեդական տիրակալների անգործությունը, երբ տեղական հայ բնակչությունն ամենատարբեր առիթներով ճնշվում ու հարստահարվում էր: Սկզբում ռուսական հրամանատարությունը հաջողությամբ լուծեց բազում անգամ իրեն դավաճանած Իբնահիմ խանի խնդիրը. խանին «պատժելու» գործը հանձն առավ և իրագործեց ռուսական բանակի մայոր Դ. Լիսաննիչը: 1806 թ. հունիսի 14-ի գիշերը Իբրահիմ խանը սպանվեց:

Նրան ասպարեզից հեռացնելուց հետո Ղարաբաղի կառավարումը հանձնվեց խանի որդիներից Մեհտի Ղուլի աղային. նրան տրվեց գեներալ-մայորի աստիճան և կայսր Ալեքսանդր I-ի 1806 թ. սեպտեմբերի հրովարտակով հաստատվեց որպես Ղարաբաղի կառավարիչ. «Սույնով հանձնարարում եմ ձեզ կառավարել Ղարաբաղի ժողովրդին արդարամտությամբ և հեզությամբ...», – ասվում էր ռուս տիրակալի հրովարտակում³: Եվ այդուհանդերձ, հարկ է նշել, որ ռուսական արքունիքը, հաշվի առնելով նախկինում խանական տան երկակի պահվածքը, նրա հանդեպ հենց սկզբից որդեգրեց կոշտ դիրքորոշում: Այս առումով Մեհտի Ղուլի խանին ուղղված Կովկասում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ա. Տորմասովի ներքոբերյալ նամակը բավական ուշագրավ է. «15 սեպտեմբերի 1810 թվական: ... այս ամռան ընթացքում դուք այնքան թույլ գտնվեցիք Նորին Մեծությանը ծառայելու գործում, որ ես ստիպված եմ հիշեցնելու ձեր պարտականությունների մասին և ասել ճշմարտությունը: Նորին Մեծությունը ձեզ հանձնելով խանությունը, ոչ այլ իրավունքով, քան ձեզանից սպասելու անսահման եռանդ... սակայն դուք առայժմ ոչնչով չեք համապատասխանում այդ ակնկալիքներին, քանի որ ես արդեն տեղեկացված եմ, որ չնայած մեր բազում զգուշացումներին, դուք Մեղրի էք ուղարկել 40 աղքատներից և անորակ ձիերից կազմված հեծյալներ: Գիտեմ նաև, որ դուք հոգ չեք տարել անհրաժեշտ ուղեկալներ և հսկիչներ տեղակայելու համար: Հարցնում եմ ձեզ. ո՞վ կարող է տանել ձեր այդ անհոգությունը: Ձեզ վստահված ժողովուրդը ձեզանից ամենատարբեր խոսքերով էր պահանջում: Եվ այն ինչ տեղի է ունենում այժմ, երբեք չի եղել Ղարաբաղի քաջարի ժողովրդի կյանքում, որոնց հանդեպ անգամ Պարսկաստանն էր հարգանք

² АКАК, т. III. Тифлис, 1869, док. 640. Рапорт полк. Асьева гр. Гудовичу, от 5-го марта 1809 года, 43 – Шуша, с. 347–348.

³ АКАК, т. III, док. 613. Высочайшая грамота ген-м Мехти-Кули-аге, от сентября 1806 года, с. 336.

տածում, իսկ հարևանները սարսափի մեջ էին, այժմ գտնվում են թույլ վիճակում, քանի որ 30 կամ 40 ավագակներ անարգել մուտք են գործում Ղարաբաղի խորքերը և անպատիժ վերադառնում են իրենց թալանի հետ, սպանում են անօգնական դարաբաղցիներին և գերի են տանում: Նրանք պարզապես դարձել են ձեր անգործության գոհը”⁴:

Նամակն իր բովանդակությամբ, անշուշտ, աննախադեպ էր. այդպիսի բովանդակությամբ նամակներ ժամանակին Պ. Յիցիանովն էր գրում Մեհտի Ղուլի խանի հորը՝ Բբրահիմ խանին: “Հարգված անձնավորություններից շատ անգամ եմ խորը զայրույթով տեղեկացել (խոսքը, անշուշտ, հայ մելիքների մասին է – Է. Հ.), որ դուք բազմիցս ասել էք, թե Նորին Մեծությունը ձեզանից հարկ է վերցնում և այդ պատճառով ռուսական զորքերը չեն պաշտպանում Ղարաբաղը: Ասացեք խնդրեմ, ի՞նչ էք արել դուք և այդ դեպքում ինչի՞ համար էք կրում խանի կոչումը: Արդյո՞ք միայն հարկ հավաքելու համար և ուրիշ ոչնչի՞...” – ասվում էր Ա. Տորմասովի նամակում⁵: Այն, որ Մեհտի Ղուլի խանը խորամանկության և զանազան մեքենայությունների առումով, ոչնչով չի տարբերվել իր հորից, ակնհայտ իրողություն էր. “Մեհտի Ղուլի խանը Թիֆլիսում երդում տվեց Ռուսաստանին հավատարիմ հպատակություն ցույց տալու համար և վերադարձավ Շուշի՝ գրեթե իսկույն այդ երդումը դրժելու համար: Նա իր հոր հարազատ ժառանգն էր՝ նույնպես անգութ, նույնպես խորամանկ և ուխտագանգ: Ռուսների վերաբերմամբ նրա անբարյացակամ, նույնիսկ թշնամական տրամադրությունն ակներև էր ամենքի համար”⁶, – գրում է Լեոն: Ուստի, երբ կոմս Բ. Գուդովիչին լուրեր են հասնում, որ հարկերից խուսափելու նպատակով Ելիզավետպոլի թաթարները Մեհտի Ղուլի խանի գաղտնի հանձնարարականով ընտանիքներով գալիս և բնակություն էին հաստատում Ղարաբաղում, բնականաբար, վայելելով խանի հովանավորությունը, ֆելդմարշալը խստորեն հրամայում է “անմիջապես հետ ուղարկել այդ ընտանիքներին իրենց բնակության նախկին վայրերը և այլևս նրանց չընդունել...”⁷:

Եվ ռուսական իշխանություններն առժամանակ ստիպված էին հանդուրժել Մեհտի Ղուլի խանի կամայականությունները, սակայն մեր շեշտադրումն այլ խնդրի հետ է կապված և այն կրկին վկայում է հայ բնակչության հանդեպ Ղարաբաղի մահմեդական տիրակալների անգործության մասին, որի արդյունքում երկրամասը գնալով հայաթափվում էր: Իսկ ասվածը հաստատող վավերագրերը կարելի է գտնել Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի գրեթե յուրաքանչյուր հատորում: Այսպես, օրինակ, 1811 թ. ապրիլի 29-ին Մեհտի Ղուլի խանին ուղղված գեներալ Ա. Տորմասովի նամակում

⁴ АКАК, т. IV. Тифлис, 1870, док. 845. Письмо ген. Торماسова к Мехти-Кули-хану, от 15-го сентября 1810 года, 921, с. 565.

⁵ Նույն տեղում:

⁶ *Տե՛ս Լեոն. Երկերի ժողովածու, հ. IV, Երևան, 1984, էջ 366:*

⁷ АКАК, т. IV, док. 856. Письмо ген. Торماسова к Мехти-Кули-хану, от 29-го апреля 1811 года, № 408, с. 571.

կարողում ենք. “Տեղեկությունները, որ հասնում են ինձ Բարձրագույնի կողմից ձեզ վստահված խանությունից, միայն տհաճություն են պատճառում: Ես կրկին տեղեկություն եմ ստացել, որ պարսիկ ավագանների խումբը թալանել և ավերել է Ղարաբաղի երեք գյուղեր՝ Բայանդուրը, Խազնավարը, Խանազանը, և իրենց հետ տարել են այդ գյուղերի բոլոր բնակիչներին”⁸: Ճիշտ է, նամակի շարունակության մեջ ռուս զենեքալը Ղարաբաղի կառավարչից խիստ տոնով պահանջում է “հուսալի միջոցներ ձեռնարկել” ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու համար, սակայն որքանով նկատեցինք, թալանված և ավերված գյուղերը բացառապես հայկական են եղել: Բսկ ամենից ողբերգականը, իհարկե, հայկական գյուղերի բնակչության գերեվարումն էր և բռնի ուժով իրենց տներից ու օրրաններից օտարումը: Այդ ամենը, բնականաբար, տեղի հայության մասով անպայման բացասական հետևանքների էր բերելու՝ փոխելով Ղարաբաղի ժողովրդագրական պատկերը: Եվ գաղտնիք չէ, որ այս հարցը բազմիցս շահարկվում է ներկայիս ադրբեջանական պատմաբանների կողմից: Նրանցից մեկը Բաքվի պետական համալսարանի պրոֆեսոր Ջամիլ Հասանյուն է: “Դատելով վիճակագրական տվյալներից, – գրում է նա, – Ղարաբաղի մարզում 1823 թ. կար 600 բնակավայր, որից 450 մահմեդական էին և միայն 150-ն էին գրանցված որպես հայկական: Դատելով վստահություն վայելող այս աղբյուրից՝ 1823 թ. Ղարաբաղի մարզում ապրում էր 20.095 ընտանիք, որոնցից 15.729-ը մահմեդական էին, իսկ 4.366 (21,7 %) հայկական: Ղարաբաղում իրական վիճակի մասին նկարագրված է 19-րդ դարի ռուսական պաշտոնական հրատարակություններում”⁹:

Ադրբեջանական ներկայիս պատմաբանները (իսկ Ջամիլ Հասանյուն ոչնչով չի տարբերվում իր գործընկերներից) օտար ընթերցողներին մոլորեցնելու համար վկայակոչում են ռուսական աղբյուրները, այդ թվում՝ Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերը: Սակայն, որքան էլ մեր “հարևան” երկրի պատմաբանները “հաստատեն”, թե, իբր, Ղարաբաղում չի եղել և հայկական որևէ գյուղ ու ավան, որ դրանք ընդամենն թաթարական բնակավայրեր են եղել, հիասթափեցնենք վերջիններիս, քանզի Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի հրատարակած վավերագրերն այդ իրավունքը մեզ լիովին ընձեռում են:

1810 թ. հունիսի 11-ին կոմս Ն. Ռումյանցևին ուղղված գեներալ Ա. Տորմասովի զեկուցագրում կարողում ենք. “Ղարաբաղից գնդապետ Ասենից ստացվել է տեղեկություն, որ Արաքսից այն կողմ երևացել է թշնամու 200 հոգանոց հեծելազոր... նրանք որոշել են թալանել հայկական ճարտար գյուղը (ընդգծումը մերն է – Է. Հ.), որը տեղի բնակիչների շնորհիվ կանխվեց. երրորդ խումբը հարձակվեց առևտրական քարավա-

⁸ АКАК, т. IV, док. 859. Письмо ген. Тормасова к Мехти-Кули-хану, от 319-го мая 1811 года, № 565, с. 572.

⁹ Д. Г а с а н л ы. Карабах: поиск исторической правды.– §Кавказ и глобализация! Лулео, 2010, т. IV, выпуск 3–4, с. 143. <http://cyberleninka.ru/article/n/karabah-poisk-istoricheskoy-pravdy>. П³ЫЩ/з

նի վրա, որը դուրս էր եկել Շուշիից դեպի Նուխի, սպանվել է երեք հայ (ընդգծումը մերն է – Է. Հ.), վիրավորվել է մեկը, իսկ երեքին գերի են վերցրել: Թալանել էին ողջ ապրանքների կեսը, տարել 7 ձի...¹⁰: Կասկած չի կարող լինել, որ աղբյուրում հստակ է հայկական գյուղում և Ղարաբաղում հայ առևտրականների, նրանց քարավանների գոյության փաստը:

Անշուշտ, XVIII դ. վերջից սկսած պատմական հանգամանքներից թելադրված, հայերի մի մասը ստիպված եղավ թողնել հայրենի եզրերը, շատ դեպքերում էլ “աշխատասեր և ընդունակ” այդ բնակչության հանդեպ առանձին հետաքրքրություն էր ցուցաբերում ռուսական կառավարությունը, սակայն Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի արխիվային վավերագրերում հանդիպող փաստաթղթերը մեզ այլ բան են հուշում. ռուսական արքունիքին, այդուհանդերձ, ամենից մտահոգողը տարածաշրջանի խաղաղ հպատակեցումն է եղել՝ անկախ ժողովրդագրական հանգամանքներից: Այսպես, 1809 թ. մայիսի 3-ին Ելիզավետպոլից գեներալ Ա. Տորմասովին ուղղած գեներալ Պ. Նեբելսոնի զեկուցագրում կարդում ենք. “Գնդապետ Ասենն ապրիլի 30-ի զեկուցագրում ինձ է փոխանցել Նազար Ալի խանի նամակը, որում գրում է, որ նա ցանկություն է հայտնել ընդունել ռուսական հովանավորություն և համառուսական կայսրի հպատակությունը, ուստի խնդրում է թույլատրել իր անվտանգ անցումը Արաքս գետից Ղարաբաղի տիրույթ: Անցումը նրան թույլատրվել է և ինչպես հաղորդում է գնդապետ Ա. Ասենը, դա տեղի է ունեցել Ջևադի մատույցներում”¹¹:

Հաղորդագրությունը, իհարկե, առանձնահատուկ չես համարի՝ նկատի ունենալով ռուսական կառավարությանն ուղղված հարյուրավոր նման փաստաթղթերի առկայությունը Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում: Սակայն մահմեդական այդ տիրակալները հպատակություն էին խնդրում ռուսական կառավարությունից ոչ միայն իրենց ընտանիքների, այլև իրենց ենթակա ողջ բնակչության համար: Ուստի, գործընթացն ինքնին ժողովրդագրական առումով լուրջ վտանգ էր պարունակում, եթե չասենք ավելին. այդպիսի մի քանի տիրակալների անցումը Ղարաբաղ, բնականաբար, պետք է իր կողմը թեքեր ժողովրդագրության նժարը. “Ես այս ամենի մասին զեկուցելով՝ չեմ կարող ուշադրությունից դուրս թողնել և այն, որ այդ Նազար Ալի խանը և Արաջ Ուլլա խանը, որոնք ներկայումս գտնվում են Շահ – գաղեի մոտ (խոսքը պարսից շահի մասին է – Է. Հ.), արդեն թույլտվություն են խնդրել, որպեսզի իրենց ժողովրդի հետ միասին ժամանեն Ղարաբաղ (ընդգծումը մերն է – Է. Հ.): Իմ ներկայացմամբ 1808 թ. դեկտեմբերի 20-ին գեներալ-ֆելդմարշալ կոմս Գուդովիչը ընդունեց նրանց հպատակությունը կայսրությանը, նրանց ընդունեց հարգանքով և հրամա-

¹⁰ АКАК, т. IV, док. 1441. Отношение ген. Торماسова к гр. Румянцеву, от 11-го июня 1810 года, № 91, с. 944.

¹¹ АКАК, т. IV, док. 815. Рапорт ген-м. Небольсина ген. Тормасову, от 3-го мая 1809 года, № 127. Елисаветополь, с. 547–548.

յեց տարածք տրամադրել Ղարաբաղում իր ժողովրդի հետ միասին և նրանց Արաքսի անվտանգ գետնանցման համար հատկացրեց 100 եզեր (ռուսական բանակում վերջիններս հայտնի են եղել որպես ռուսական հետապնդող ջոկատներ և հաճախ նրանց անվանում էին որսորդներ – Է. Հ.)¹²: Կարծում ենք, որ այս փաստաթուղթը բացահայտում է ինչպես Ղարաբաղում ռուսական քաղաքականության հետևանքները, այնպես էլ՝ երկրամասում ժողովրդագրական պատկերի փոփոխման պատճառները:

Այդ ընթացքում՝ 1804–1813 թթ., ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը մոտենում էր ավարտին և Գյուլիստանում 1813 թ. սկսված բանակցություններում քննարկման գլխավոր առանցքներից մեկը Ղարաբաղի հարցն էր: Պարսկական արքունիքը, ի վերջո, հասկացավ, որ Այսրկովկասում խանությունների հետ բերման գործընթացն այս փուլում արդեն ավարտված է: Ռուսական բանակների հաղթանակները ստիպեցին Պարսկաստանին հաշտվել ստեղծված իրավիճակի հետ, թեպետ այնպիսի խոշոր խանություններ, ինչպիսիք Երևանն ու Նախիջևանն էին, դեռևս շարունակում էին մնալ պարսկական տիրապետության տակ: Մեր կարծիքով, Ռուսաստանի կողմից հաշտության բանակցությունների գնալը պայմանավորված էր ոչ միայն Ֆրանսիայի դեմ ծավալված ռազմական գործողությունների հանգամանքով: Ռուսաստանն այդ պատերազմում արդեն հասել էր իր նպատակին. հաջողվել էր Պարսկաստանից «պոկել» եթե ոչ Երևանին հավասար, ապա Երևանի խանությանը գրեթե չզիջող այնպիսի խանություններ, ինչպիսիք էին Ղարաբաղը, Շաքին, Շիրվանը, Բաքուն: Այս իմաստով Ղարաբաղի խանության գրավումը Ռուսաստանի համար հանգրվանային նշանակություն ունեցավ. թվարկած խանությունների մեջ Պարսկաստանն առավել կարևորություն էր տալիս հատկապես Ղարաբաղի խանությանը՝ այն համարելով պարսկական տիրապետության կենտրոնական տարածք՝ Անդրկովկասում իր դիրքերն ապահովելու համար, նույնիսկ՝ Երևանից առավել: Հաստատվում է նաև այն իրողությունը՝ Ղարաբաղից սկսվեց ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը և որ Շուշիի ու ողջ Ղարաբաղի գրավումը կարևորվեց պարսից արքունիքի համար:

Ուստի, կրկնենք, ռուս-պարսկական հակամարտության հետագա խորացման հեռանկարը հաշվի առնելով՝ ռուսական կառավարությունը շարունակում էր Արցախին հատկացնել առաջնակարգ մարտավարական նշանակություն: Պատերազմի ավարտին ռուսական հրամանատարությանը հաջողվեց ռազմական նկատելի ուժեր կուտակել Ղարաբաղում: Գեներալ-լեյտենանտ, իշխան Դ. Օրբելյանուն ուղղված 1813 թ. հունիսի 7-ի զեկուցագրում կառավարչի պաշտոնում Ա. Տորմասովին փոխարինած գեներալ Ն. Ռտիշչևը տեղեկացնում էր. «Ղարաբաղում գործերի տեղակայումը համարում եմ անհրաժեշտ և կարևոր. վրացական գրենադերական, Կրասնովի 3-րդ և Պոպովի 16-րդ կազակական գնդերը գտնվում են Աղօղլանում և Ղարաբաղը Արաքսի

¹² Նույն տեղում, էջ 548:

կողմից պաշտպանում են պարսիկների հարձակումներից... Եզերական գնդի երկու գումարտակ այժմ տեղակայված է Խոջալու գետի մոտակայքում և շահավետ դիրքում է: Երրորդ գումարտակի երկու դասակները տեղակայված են Շուշիի բերդում, երկու դասակ էլ անհրաժեշտ դիրքեր է գրավել Գորիսում, Խնձորեսկում և Տաթևում՝ Նախիջևանի կողմից պարսիկների հարձակումները կանխելու նպատակով... Այդպիսով, զորքերի նման տեղաբաշխումը բավական արդյունավետ է և առանց անհրաժեշտության այն տեղաշարժել չի կարելի: Եվ եթե այդպիսի անհրաժեշտություն առաջանա, խնդրում եմ ինձ հաղորդել տեղաշարժման պատճառների մասին»¹³:

Հասկանալի է՝ Գյուլիստանի պայմանագրի կնքումից հետո խանական կառավարումն այլևս չէր կարող բավարարել ռուսական կառավարությանը, որն արդեն, կարծես թե, «հոգնել էր» խանների հանդեպ մշտատև հսկողությունից: Ուստի, մահմեդական տիրակալների հերթական դավադրության բացահայտումից հետո ինքնակալին առաջարկվում է վերացնել խանական կառավարումը Ղարաբաղում:

Գործընթացի սկիզբը դնում է Շաքիի խանությունը: «Շաքիի խանի դավաճանությունը մեզ նվիրեց նրա հարուստ տիրույթները, գլխավոր քաղաքը գրավվեց մեր զորքերի կողմից, խանը փախել է Պարսկաստան: Այնտեղ մտցվել է ռուսական կառավարում»¹⁴, – նշվում էր Գովկասի նոր կառավարիչ Ա. Երմոլովի՝ կայսրին ուղղված 1817 թ. զեկուցագրում: Հաջորդը Ղարաբաղի խանությունն էր. «Նույն կերպ էլ մեզ դավաճանեց Ղարաբաղի խանը, սակայն սպանվեց (խոսքը Բրբահիմի մասին է – Է. Հ.), նրանից հետո մնացին նրա որդիները, որոնք մեզ հավատարմության երդում տվեցին: Ֆելդմարշալ, կոմս Բ. Գուդովիչը նրա որդիներից Մեհտի Ղուլիին խանի իրավունք տվեց, սակայն նա զավակ չունեւ և առողջական տեսակետից բավականին թույլ էր: Մյուս ժառանգորդը, նրա հարազատներից գնդապետ Ջաֆար Ղուլի աղան է, որը 1812 թ. մեզ դավաճանեց և փախավ Պարսկաստան. ավելին, մեր դեմ հանեց պարսկական հեծելազորը, հարձակվեց և կործանեց մեր սակավաթիվ գումարտակը: ... այս խանությունը, որը կարևոր է մեզ համար և հարուստ է, պետք է կառավարվի ռուսական օրենքներով... ուստի տեղեկացնելով Ձեզ այս մասին, խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեզ գնդապետ Ջաֆար Ղուլի աղային չհաստատել որպես Ղարաբաղի խանության ժառանգորդ և ... ես համոզիչ պատճառներ կգտնեմ թույլ չտալու համար նրա կառավարումը»¹⁵: Ինչպես տեսնում ենք, Ղարաբաղի մահմեդական բոլոր տիրակալներն էլ Բրբահիմից սկսած, մշտապես դավաճանել են ռուսական կառավարությանը: Այս հանդուրժողականությունը մեկ նպատակ էր հետապնդում. քանի դեռ Անդրկովկասում ռուս-պարս-

¹³ АКАК, т. V. Тифлис, 1873, док. 533. Предписание ген. Ртищева ген-л. Орбеляни, от 7-го июня 1813 года, № 368, с. 453–454.

¹⁴ АКАК, т. VI. Тифлис, 1874, ч. I, док. 1264. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от февраля 1817 года, с. 835.

¹⁵ Նույն տեղում:

կական հակամարտությունն իր հանգուցալուծումը չէր ստացել, ռուսական արքունիքը ստիպված էր հանդուրժել վերջիններիս բացահայտ երկակի դիրքորոշումը՝ հակա-ռուսական երկրորդ ճակատ չբացելու համար: Ռուսական հրամանատարության համար այս համատեքստում կարևորը հպատակ խաների միջև հակասությունների խորացումն էր, ինչը, թերևս, ռուսներին հիմնականում, հաջողվում էր:

Կայսերն ուղղված հաջորդ գեկուցագրում արդեն (1817 թ. մարտի 4) Ա. Երմոլովը մանրամասն ներկայացնում էր Ղարաբաղի կարևորությունը ռուսական կայսրության համար: «Ղարաբաղի խանությունը հարուստ ու բերրի հողեր ունի և 1806 թ. սկսած մինչև 1813 թ. դարձել է պարսիկների կողմից անընդհատ հարձակումների թատերաբեմ և բավական ավերածություններ է կրել: 1805 թ. սկսած, երբ այս մարզը դարձավ Ռուսական կայսրության անբաժան մաս, իր մեջ ընդգրկում էր ավելի քան 10 հազար ընտանիք, սակայն 1812 թ. մարդահամարի ժամանակ Ղարաբաղում հաշվում էր ընդամենը 3.080 ընտանիք, որոնց մեծ մասը տարագրվել և զրկվել էին իրենց ունեցվածքից, մեծ մասը թշնամու կողմից գերեվարվել է կամ ինքնակամ հեռացել են՝ փրկելու համար իրենց ընտանիքները...»¹⁶:

Զեկուցագրից դժվար չէ կռահել, որ Ղարաբաղից հեռացածները բացառապես հայկական ընտանիքներ էին և հայկական բնակչությունը, քանի որ տեղի հայությունը, ինչպես հաստատում են նաև ռուսական հրամանատարության նախորդ գեկուցագրերը, մշտապես ենթարկվել է կրկնակի հարստահարման ինչպես պարսիկների, այնպես էլ տեղական մահմեդական խաների կողմից: Ուստի, այստեղ պետք է փնտրել նաև Ղարաբաղի հայության թվաքանակի նվազման պատճառներն իր հայրենիքում, որն ամեն անգամ դրոշակ են դարձնում մեր դեմ ադրբեջանցի պատմաբանները՝ առանց պատմական հանգամանքները հաշվի առնելու: Ակնհայտ է նաև, որ հեռացող տարրը միմիայն հայությունն է եղել, որը մշտապես գտնվել է հարստահարվողի դերում և ամենօրյա հարձակումների թիրախ է դարձել մահմեդական իշխանությունների համար: «Իմ նախորդներ կոմս Տորմասովը, մարկիզ Պատուլուչչին և գեներալ Ռտիշչևը իրենց բազում նամակներում հորդորել են Ղարաբաղի ներկայիս տիրակալ գեներալ-մայոր Մեհտի Ղուլի խանին, որպեսզի նա հոգ տանի տեղի ժողովրդի կարիքների մասին: ... Սակայն դրանք բոլորն էլ այդպես էլ մնացել վերջինիս կողմից արված խոստումների մեջ... Ժողովուրդը բավական աղքատ վիճակում է, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների բավարարման կարիք կա: Կառավարության շահերից ելնելով, կարծում եմ, այս հանգամանքը բացառել չի կարելի, քանի որ տեղի բնակչությունը իրենց հավատարիմ է և հաճույքով է կատարում իր պարտականությունը...»¹⁷, – ասվում էր կայսրին ուղղված Երմոլովի գեկուցագրում: Ուստի թաթար-մահմեդականները ոչ մի պատճառ չունեին հեռանալու իրենց ազգակից կառավարողներ-

¹⁶ АКАК, т. VI, док. 1265. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 4-го марта 1817 года, с. 836.

¹⁷ Նույն տեղում:

րից, երկրորդ՝ Ա. Երմոլովի և ոչ մի զեկուցագրում թաթար բնակչության հավատարմության մասին հաստատում չկա:

Այդուհանդերձ վերոհիշյալ 1804–1813 թթ. պատերազմի ավարտից հետո կայսր Ալեքսանդր I-ն անմիջապես արձագանքում է Ղարաբաղում իսանական կառավարման ավարտի մասին Երմոլովի զեկուցագրին և ֆինանսների նախարարին ուղղված 1817 թ. հուլիսի 4-ի իր ուղերձում արդեն հանձնարարում էր. «Ներել Ղարաբաղի բնակչության 34.872 չնուծած չերվոնեցը և այդ մասին հայտարարել ողջ Ղարաբաղում, որպեսզի բնակիչները լիովին զգան կառավարության ուշադրությունը, մյուս կողմից, որպեսզի խանը նրանցից այլևս հարկեր չպահանջի իր սեփական օգուտների համար և ընդհանրապես, այսուհետև բոլոր պարտականությունները դրվում են զեներալ-լեյտենանտ Ա. Երմոլովի վրա՝ որպես տեղի կառավարիչ»¹⁸: Ավելին, ռուսաց ցարին ուղղված Ա. Երմոլովի 1820 թ. ապրիլի 12-ի զեկուցագրում հանդիպում ենք փնտրված հետևյալ մտքին. «Ղարաբաղի տիրակալների հարստությունը գոյացել է այն ունեցվածքից, որը նրանք ուժով վերցրել են երկրի տեղաբնիկ բնակչությունից (ընդգծումը մերն է – Է. Ն.), և որոնց ենթարկել են զենքի ուժով...»¹⁹: Ինչպես ասում են, ավելին ասել հնարավոր չէ: Հետևենք զեկուցագրի շարունակությանը. «Ոչ վաղ անցյալում Ղարաբաղը կառավարվել է Հայ մելիքների կողմից, որոնց միջև ծագած անհամաձայնության պատճառով (այստեղ արդեն հնարավոր չէ չհամաձայնել ռուս զեներալի այս մտքի հետ – Է. Ն.) երկիրը հանձնեցին այլազգիների տիրապետությանը և ներկայիս խանը մահմեդական այդ տիրապետության միայն երրորդ կրողն է, ուստի դժվար չէ նկատել, որ վերադարձվող ունեցվածքը միմիայն իսկական սեփականատիրոջը հանձնել է նշանակում (ընդգծումը մերն է – Է. Ն.)»²⁰: Այժմ մանրամասնենք զեկուցագրի այս վերջին մասը. եզրակացություն առաջին. և՛ զեկուցագիրը, և թե՛ դրա հեղինակը ռուսական սովորական պաշտոնյա չէ, որ հարևան երկրի «գործընկերները» մեզ հանդիմանեն կողմնակալության մեջ. հեղինակը Կովկասի կառավարիչն է՝ իր ողջ պատասխանատվությամբ: Եզրակացություն երկրորդ. զեկուցագիրն ուղղված չէ ռուս սովորական պաշտոնյայի, որ մեզ կրկին չմեղադրեն «ինչ-որ աննշան» զեկուցագրի մեջ. այն անմիջականորեն ուղղված է ռուսաց տիրակալին և այստեղ չստուգված տեղեկություններ հաղորդելը ոչ միայն անհնարին էր, այլև գրեթե բացառված էր, այն էլ պատմական տեղեկությունների հարցում: Չմոռանանք նշել, որ գրեթե 100 տարի էր, ինչ գոյություն ուներ Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիան և արդեն ձևավորվել էր կովկասագիտական պատկառելի գրականություն: Ուստի, եզրակացությունը մեկն է՝ Ղարաբա-

¹⁸ АКАК, т. VI, док. 1266. Высочайшее повеление министру финансов, от 4-го июля 1817 года, – С.-Петербург, с. 837.

¹⁹ АКАК, т. VI, док. 1273. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 12 апреля 1820 года, с. 840.

²⁰ Նույն տեղում:

դի հայկականության հարցում ռուսական աղբյուրները, անկասկած, միասնական կարծիք ունենին:

Բնականաբար, Մեհտի Ղուլի խանը իր հերթին հասկացել էր, որ կառավարման օրերը հաշված են Ղարաբաղում, ուստի արագորեն նախապատրաստում է իր փախուստը դեպի Պարսկաստան: Ի դեպ, այդ մասին գեներալ Ա. Վելյամինովին տեղեկացնում է Վ. Մադաթովը՝ 1822 թ. նոյեմբերի 21-ի զեկուցագրում. «Շտապում եմ տեղեկացնել, որ Մեհտի Ղուլի խանն այսօր վաղ առավոտյան իր 15–20 ծառաների հետ միասին փախել է սահմանից այն կողմ: Բեկերից ոմանք նրա հետ են եղել, սակայն ծառաները հազիվ թե հետևեին նրան: Նա հեռացել է առանց գումարի և աննշան ունեցվածքով, որը մշտապես նրա հետ է, ուստի կարծում եմ, որ փախել է այն մտավախությունից, որ պատասխանատվության կենթարկվի ժողովրդի հանդեպ գործադրած ճնշումների համար, որոնք բազմությամբ գալիս էին ինձ մոտ իրենց բողոքներով: Խանի փախուստի մասին՝ որ նա այլևս Ղարաբաղում չի հայտնվելու, իմ կողմից հայտնվել է ժողովրդին, լուրը բավական ուրախությամբ ընդունվեց նրանց կողմից...»²¹: Ղարաբաղի տիրակալը փախել էր՝ թողնելով ողջ կանանոցը և հարազատ քույրերին: Ավելին, նույն Ա. Վելյամինովին ուղղված իշխան Վ. Մադաթովի զեկուցագիրը հայտնում է, որ վերջինս Պարսկաստան էր փախել Տերտերի ճանապարհով, Շահ Բուլաղի ուղեկալի կողքով և «սահմանին մոտ հանդիպելով Կոլանիների 18 քոչվոր ընտանիքների, հարկադրանքով նրանց ևս իր հետ տարել է Պարսկաստան: Փախստական բեկերի ունեցվածքն արդեն բռնագրավված է...»²²:

Ղարաբաղի խանի փախուստն այն վերջին կաթիլն էր, որին սպասում էր կառավարությունը Ղարաբաղը ռուսական անմիջական ենթակայության տակ դնելու համար: Համապատասխան հրամանագիրն իրեն ուշացնել չտվեց. 1822 թ. նոյեմբերի վերջին հրապարակվում է գեներալ Ա. Երմոլովի ուղերձը Ղարաբաղի ժողովրդին, որում ազդարարվում էր. «...Ղարաբաղի խանությունն այս ժամանակից սկսած անցնում է ռուսական կառավարության անմիջական ենթակայության տակ: Խանական իշխանությունը հավերժ վերացվում է և այս հողի անհրաժեշտ կառավարման համար իմ կողմից շուտով կուղարկվի հատուկ պաշտոնյա»²³: Իհարկե, Ա. Երմոլովը նաև շտապում է հանգստացնել ռուսական կառավարությանը հավատարիմ բեկերին և բնակիչներին, որ նրանց «սեփականատիրական իրավունքները կմնան անձեռնամխելի»²⁴:

²¹ АКАК, док. 1293. Донесение кн. Мадатова ген-л. Вельяминову от 21-го ноября 1822 года. № 916, с. 848.

²² АКАК, док. 1297. Рапорт ген. Мадатова ген-л. Вельяминову от 28-го ноября 1822 года. № 966, с. 850.

²³ АКАК, док. 1299. Прокламация ген. Ермолова жителям Карабагского ханства, от ноября 1822 года, с. 850.

²⁴ Նույն տեղում:

Կայսր Ալեքսանդրին ուղարկած իր զեկուցագրում Ա. Երմոլովը միաժամանակ «բացահայտում է» Ղարաբաղի տիրակալի փախուստի իրական դրդապատճառները և առաջին հերթին նշում նրա անմարդկային վերաբերմունքը ժողովրդի հանդեպ: «Ղարաբաղի խանության բնակիչների դժգոհությունը, որոնց կառավարում էր Մեհտի Ղուլի խանը, – ասվում էր զեկուցագրում, – իր պարտականությունները կատարում էր չափազանց վատ, իրեն ներշնչել էր որպես մեծ իշխանության տեր, սակայն, վախենալով կառավարության հանդեպ ունեցած իր պատասխանատվությունից, որոշեց փախուստի դիմել Պարսկաստան, որի հետ, ինչպես պարզվել է, վաղուց արդեն գաղտնի հարաբերություններ ուներ և այնտեղ պատվարժան ընդունելության է արժանացել: Նրա գլխավոր վախն այն էր, որ խանության բնակիչների գումարները, որոնք Ն.Մ.Կ. կողմից ներվել էին, խանը շարունակել էր նրանցից հարկեր գանձել և մսխել էր՝ պետական գանձարան ուղարկելու փոխարեն»²⁵:

Անշուշտ, ռուսական կառավարությունը չէր հանդուրժելու Ղարաբաղի մահմեդական կառավարչի այսօրինակ այսօրինությունները, ուստի Մեհտի Ղուլի խանը, քաջ գիտակցելով, շտապել էր օր առաջ ձողապրել Պարսկաստան: Ադրբեջանցի պատմաբանները փորձում են չքմեղացնել Մեհտի Ղուլի խանին և այդ ամենի մեղավոր են համարում Ա. Երմոլովին ու Վ. Մադաթովին: «1816 թ. Կովկասում գլխավոր հրամանատար նշանակված գեներալ Ա. Երմոլովը իր կառավարման առաջին իսկ օրից չէր վստահում ադրբեջանական ժողովրդին՝ նրա մեջ տեսնելով որպես պոտենցիալ թշնամի, – գրում է Բաքվի պետական համալսարանի պրոֆեսոր Զամիլ Հասանլուն: – Այս պատճառով նա ուղիներ էր որոնում խանության ձևական վերացման համար. ադրբեջանցիները ամեն թույլ կարող էին դառնալ անկախության համար պայքարի կազմակերպիչ: Հյուսիսային Ադրբեջանում Երմոլովի ներկայացուցիչ հայ գեներալ Վ. Մադաթովն այդ գործում ակտիվորեն օգնում էր նրան և թեպետ դանդաղ, սակայն հետևողականորեն նրանք իրականացնում էին իրենց ծրագիրը»²⁶:

Շուտով լուծվում է նաև Բերահիմ խանի վերջին ժառանգորդի՝ Ջաֆար Ղուլի աղայի հարցը. դեռևս գնդապետի աստիճան ունեցող Ղարաբաղի խաների այս վերջին ժառանգորդը Երմոլովի հրամանով հեռացվում է Ղարաբաղից և Թիֆլիս հասնելուն պես արքային է Ռուսաստան՝ Սիմֆիրսկ: Ավելին՝ Կովկասի կառավարչապետը հատուկ կարգադրություն է անում մայրը Նազարովին, որպեսզի վերջինս՝ իսիստ զգոնություն և վերահսկողություն ցուցաբերի նրա հանդեպ՝ կովկասյան գիծը անցնելու ողջ ճանապարհին: Հաշվի առնելով նրա նախորդ փախուստները, անթույլատրելի է դրա կրկնությունը»²⁷:

²⁵ АКАК, док. 1301. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 14 декабря 1822 года, с. 850.

²⁶ Д. Г а с а н л ы. Նշվ. աշխ., էջ 141:

²⁷ АКАК, т. VI, ч. I, док. 1302. Письмо ген. Ермолова к ген-л. Вельяминову, от 26-го декабря 1822 года. – Шуша, с. 851.

Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ Ղարաբաղում խանական կառավարումը, որը ռուսական արտաքին քաղաքական և ռազմական հաղթանակ լինելուց բացի, նշանակալի իրադարձություն էր Արցախի հայության համար, որոնք մեծապես տուժել էին խանական դաժան կառավարումից՝ իր անդառնալի հետևանքներով: Ուստի, այն, որ ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերում տվյալ երկրամասը դիտվում է բացառապես հայության հայրենիք, երկու կարծիք լինել չի կարող: Մեջբերենք Կովկասի կառավարիչ, գեներալ Ա. Երմոլովի 1822 թ. դեկտեմբերի 29-ին պարսկական թագաժառանգ Աբաս-Միրզային ուղղված նամակից. «Ժամանելով Ղարաբաղ՝ իմ ենթականերից ամեն օր տեսա՛ լուրեր եմ ստանում սահմանում տիրող իրավիճակի մասին... Ղարաբաղի նախկին խան Մեհտի փախուստից հետո խանության շատ բնակիչներ, որոնք նրա օրոք չէին ցանկանում վերադառնալ, այժմ վերադառնում են իրենց հայրենիքը (ընդգծումը մերն է – Է. Ն.), որը նախատեսված է մեր բարձր երկու երկրների կողմից հաստատված համաձայնագրով, սակայն փախստական խանի եղբայր Աբդուլ-Ֆեթի խանը արդեն սահմանին հետապնդում է մեր նախկին բնակիչներին»²⁸: Կրկնենք, որ Արցախում պարսիկ խաների հալածանքների հիմնական ու գլխավոր գոհր տեղի հայությունն էր. որն է կասկածի տեղիք չպետք է տրվի: Ուրեմն՝ ռուս գեներալի և կառավարչի նամակում հայրենիք ասվածը վերաբերում է բացառապես հայ բնակչությանը: «1822 թ. Մեհտի Ղուլի խանի և նրա մերձավորների Պարսկաստան փախչելուց հետո, – գրում է պատմաբան Վ. Բալայանը, – Ղարաբաղի խանությունը ... լուծարվեց և վերակազմվեց Ղարաբաղի նահանգի, որն անմիջապես կառավարվում էր ռուսական կառավարության կողմից: Նահանգն իր հերթին բաժանվեց գավառների: Վարչական պաշտոններից հեռացվեցին խանական շրջանի նախկին պաշտոնյաները, իսկ մահալների կառավարիչներ նշանակվեցին ռուս աստիճանավորներ: Քաղաքական այս գործընթացներով սկսվեց Ղարաբաղի պատմության նոր շրջանը»²⁹:

Ռուսական տիրապետության վերջնական հաստատումից հետո Արցախում կատարվեցին սոցիալ-տնտեսական բնույթի բարեփոխումներ, որոնց նպատակը մի կողմից խանական կառավարման հետևանքների վերացումն էր, մյուս կողմից երկրամասի բնակչության համար տնտեսական զարգացման բարենպաստ պայմանների ստեղծումը:

²⁸ АКАК, т. VI. Тифлис, 1875, ч. II, док. 505. Письмо ген. Ермолова к Аббас-Мирзе, от 29-го декабря 1822 года, с. 272.

²⁹ Վ. Բալայան. Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2002, էջ 206:

КОНЕЦ ХАНСКОГО ПРАВЛЕНИЯ В КАРАБАХЕ ПО МАТЕРИАЛАМ АКТОВ КАВКАЗСКОЙ
АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИИ

ЭДУАРД ОГАНЕСЯН

Резюме

После присоединения к России в 1805 г. события в Карабахе приобрели новое содержание. Принимая во внимание перспективу дальнейшего углубления российско-персидского конфликта, российское правительство продолжало придавать Карабаху стратегическое значение. Вместе с тем, после окончания российско-персидской войны 1804 – 1813 гг. русское правительство приступило к изменению статуса Карабаха: для этого у российского правительства были достаточные основания. Постоянные нарушения законов со стороны местных магометанских правителей и их предательства стали главной причиной ликвидации ханского правления в Карабахе. По особому распоряжению правителя Кавказа генерала А. Ермолова в ноябре 1822 г. ханскому правлению в Карабахе пришел конец. Это событие положительно восприняло армянское население, веками поработанное несправедливым правлением карабахских ханов. В этом отношении материалы, содержащиеся в § Актах Кавказской археографической комиссии¹ имеют особую источниковедческую значимость.

ABOLISHMENT OF THE KHAN RULE IN KARABAKH BASED ON ACTS OF CAUCASIAN
ARCHAEOGRAPHIC COMMISSION

EDUARD HOVHANNISYAN

Summary

After joining Russia, the events in Karabakh acquired a new quality and content. Taking into account the prospect of further deepening of the Russian-Persian conflict, the Russian government continued to allocate strategic importance to Karabakh. After the Russian-Persian War in 1804–1813 the Russian government undertook changing the status of Karabakh: Russian government had sufficient grounds to act so. Constant violation of laws by local muslim rulers and their betrayals became the main reason for the abolishment of the khan rule in Karabakh. Under the special directive of the Viceroy of the Caucasus General A. Yermolov, as of November 1822 the khan rule in Karabakh came to an end. This event was positively perceived by the Armenians of Karabakh, who suffered for centuries under the unjust rule of the Karabakh khans. From this view, the materials in the “Acts of Caucasian Archaeographic Commission” have a particular source-study significance.

